

ELŻBIETA JASTRZĘBOWSKA

LOKALIZACJA I DATOWANIE KATEDRY W EFEZIE

„Niewiele bowiem upłynęło czasu, i rozkaz cesarza zawezwał zewsząd biskupów, by się zebrali w Efezie. Niezwłocznie więc po świętach Wielkiej Nocy otoczony potężnym tłumem pospólstwa przybył Nestoriusz do Efezu i zastał tam wielu biskupów. Aleksandryjski biskup Cyryl z niewielkim opóźnieniem nadciągnął około Zielonych Świątek. Piątego zaś dnia po Zielonych Świątach stanął na miejscu również Juwenalis, biskup Jerozolimy. A ponieważ Jan, biskup Antiochii, ciągle zwlekał z przyjazdem, obecni rozpoczęli w swym gronie badanie przedmiotu obrad”¹.

Rzecz dotyczyła poglądów chrystologicznych Nestoriusza, biskupa Konstantynopola, szczególnie kwestionowania przez niego boskości macierzyństwa Marii. Po pierwszych debatach biskupi skupieni wokół Cyryla Aleksandryjskiego „pozbawili Nestoriusza biskupiego urzędu”. W odpowiedzi biskupi popierający tego ostatniego, zebrani na oddzielnej sesji, „zdjęli z urzędu Cyryla, a wraz z nim Memnona, biskupa Efezu”. Kiedy natomiast do Efezu przybył Jan, biskup Antiochii, i wystąpił w obronie Nestoriusza, Cyryl i Juwenalis „zdetronizowali” również i jego.

Dziś ocenia się, że do Efezu zjechało wówczas od 198 do 245 biskupów z całego cesarstwa, głównie z jego prowincji wschodnich². Obrady, którym sekundowali mieszkańcy Efezu, miały przebieg burzliwy i nie obyło się nawet bez aresztów domowych nałożonych przez cesarza w stosunku do bardziej aktywnych biskupów oraz spektakularnej ucieczki Cyryla z aresztu do Aleksandrii. Ostatecznie, jak wiemy, spór zakończył się zwycięstwem ortodoksyjnej większości. Uchwalono dogmat o bożym macierzyństwie Marii, a Nestoriusz, mimo przyznania racji przeciwnikom i pokajania się, musiał jako heretyk udać się na wygnanie. „Tak więc sobór, jaki się wtedy

¹ Sokrates Scholastyk, *Historia Kościoła VII*, 34, tłum. S. J. Kazikowski, Warszawa 1986, s. 545. Cytaty w następnym akapicie: tamże, s. 546n.

² S. Karwiese, *Gross ist die Artemis von Ephesos*, Wien 1995, s. 136; V. Limberis, *The Council of Ephesos*, w: *Ephesos Metropolis of Asia*, Valley Forge, Pennsylvania 1995 (= Harvard Theological Studies, 41), s. 330.

odbył, na tym się skończył. A działo się to wszystko za konsulatu Bassusa i Antiocha [tzn. w 431 r.], w dniu dwudziestym ósmym miesiąca czerwca”³.

W aktach soborowych, znanych jednak z późniejszych zapisów, miejsce obrad soboru określane jest jako „wielki kościół” lub „kościół Marii Dziewicy”⁴. Do połowy lat osiemdziesiątych ubiegłego stulecia panowała powszechna opinia, tak wśród historyków Kościoła, jak i historyków architektury późnoantycznej oraz archeologów, że określenia te odnoszą się do najstarszej z kilku kolejnych bazylik chrześcijańskich, wzniesionych w Efezie wewnątrz jeszcze starszej, pogańskiej budowli cesarskiej. Bazylika ta, dziś powszechnie nazywana też „Soborową”, miałyby zatem, jak sądzono, powstać właśnie z okazji soboru w pierwszej połowie V wieku, a nawet, jak niektórzy proponowali, ok. 400 roku. Od początku również – jako największa wówczas chrześcijańska budowla sakralna w mieście (obok memorii św. Jana na wzgórzu Ayasoluk, poza miastem) – została uznana za katedrę Efezu⁵.

Tymczasem od momentu opublikowania w 1989 r. wyników wykopalisk z połowy lat osiemdziesiątych, przeprowadzonych w tej bazylice i w jej okolicy przez Stefana Karwiesego, to tradycyjne datowanie zostało zakwestionowane, a spory na ten temat nie ustają do dziś⁶. Przypomnijmy zatem podstawowe dane dotyczące chronologii kolejnych budowli w tym miejscu, zwłaszcza że należałoby też uściślić, zgodnie z obecnym stanem badań, niektóre z informacji dotyczących tego kompleksu, podane przeze mnie pięć lat temu⁷.

Omawiany kompleks architektoniczny znajduje się w dolnej części Efezu, wspaniałej rzymskiej metropolii i bogatej stolicy prowincji Azja, na południe od góry Pion (dziś Panayirdagi). Leży na północny wschód od dawnego, dziś już nieistniejącego, basenu portowego i na północ od wielkiego kompleksu termalno-rekreacyjnego – Łazienki Portowych i Portyku Verulanusa (il. 1). Tutaj, w następstwie przyznanej Efezowi w latach 130–132 drugiej neokorii cesarskiej, mieszkańcy miasta wzniesli ogromną świątynię, nazwaną Olimpieionem, ku czci cesarza Hadriana jako Zeusa Olimpijskiego⁸.

³ Sokrates Scholastyk, dz. cyt., s. 547.

⁴ ACO I, 1, 3, s. 4. Por. E. Jastrzębowska, *Kult maryjny w Efezie*, „Meander” 40 (1995), z. 9-10, s. 474.

⁵ Por. przede wszystkim: E. Reisch, F. Knoll, J. Keil, *Die Marienkirche von Ephesos. Forschungen in Ephesos*, IV/1, Wien 1932; M. Restle, *Ephesos*, w: RBK, t. II, kol. 166-170; R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975, s. 113nn.; F.W. Deichmann, *Archeologia chrześcijańska*, tłum. E. Jastrzębowska, Warszawa 1994, s. 74, 80.

⁶ S. Karwiese, *Die Marienkirche in Ephesos. Erster vorläufiger Grabungsbericht 1984-86*, Wien 1989.

⁷ Jastrzębowska, dz. cyt., s. 469-481; por. aktualizację: taż, *Ephesos und Chersonesos in spätantike und frühbyzantinischer Zeit. Eine vergleichende topographische Studie*, RivAC 75 (1999), s. 495-498.

⁸ Towarzyszyły temu, wznawiane następnie co pięć lat, wspaniałe igrzyska zwane Hadrianeiami; zob. S. Karwiese, *The Church of Mary and the Temple of Hadrian Olympus*, w: *Ephesos Metropolis*

Ze świątyni tej, zniszczonej zapewne ok. 400 r., pozostały dziś już tylko kamienne fundamenty zajmujące powierzchnię 85 x 57 m. Jak wskazuje odnaleziony tu materiał ceramiczny, dopiero w kilkadziesiąt lat po śmierci cesarza, ok. 200 r. świątynia Hadriana została otoczona portykowymi halami, które wyznaczyły granice świętego temenosu na planie ogromnego czworoboku (350 x 225 m). Do dziś przetrwały pozostałości tylko jednej, południowej hali (il. 2), co wynika z faktu, że to właśnie w jej obrębie zostały wzniesione kolejno wspomniane bazyliki chrześcijańskie. Pierwotnie ta długa, trójnawowa stoa, o wymiarach 265 x 29,5 m, podzielona była poprzeczną ścianą na dwie równe części, otwarte na przestrzał przejściami w obu jej dłuższych bokach. Obie części hali zakończone były – odpowiednio od wschodu i zachodu – symetrycznymi, również trójnawowymi, salami z apsydami pośrodku zewnętrznych krótkich boków. S. Karwiese sądzi, że pomieszczenia te, w typie znanych z rzymskich bazylik cywilnych sal chalcydyjskich, wzniesiono dla potrzeb sprawowania w nich kultu cesarskiego Karakalli i Gety Sewerów, w ramach trzeciej już neokorii, przyznanej Efezowi w 211 r.⁹ W III w. stoa pełniła zatem jednocześnie trzy funkcje: sakralną na użytek kultu cesarskiego, publiczną, ale świecką, jak każda rzymska bazylika cywilna służąca dużym zgromadzeniom mieszkańców miasta oraz funkcję monumentalnego propylonu do świętego temenosu Olimpieionu.

W pewnym, budzącym wśród badaczy kontrowersje, momencie zachodnia część rzymskiej hali, na długość wykraczającą jednak poza długość jej pierwotnej zachodniej części, została przebudowana na chrześcijańską bazylikę, o łącznej długości prawie 150 m i szerokości 29,5 m, równej pierwotnej szerokości hali (il. 3). Zachodni krańiec pierwotnej hali, czyli pomieszczenie służące, według S. Karwiesego, kultowi cesarskiemu, zostało zamienione w atrium o wymiarach 43 x 25 m, otoczone z trzech stron portykami. Ponadto od północy dobudowano do atrium duże, kwadratowe baptysterium z wieloboczną częścią centralną, wyższą i przykrytą pierwotnie kopułą o średnicy prawie 9 m. Okrągła piscina o średnicy 2,15 m i głębokości 1,15 m dostępna była poprzez dwa ciągi schodów w podłodze. Sama bazylika (74 x 29 m), nazywana Kolumnową, miała trzy nawy rozdzielone dwoma rzędami połączonych arkadami kolumn, po dwadzieścia w rzędzie. Od strony zachodniej znajdował się narteks, a od wschodu duża apsyda z synthrononem, między dwoma niewielkimi pastoforiami. Obecnie trudno stwierdzić, czy odkopane i zabrane ze stanowiska blisko 100 lat temu mozaiki podłogowe z narteksu i z prothesis bazyliki Kolumnowej należały do tej fazy budowy kompleksu, czy też do późniejszej jego przebudowy¹⁰. W miejscu

of Asia, s. 311-319; tenże, *Olympieion*, w: P. Scherer (red.), *Ephesos, der neue Führer*, Wien 1995, s. 186nn.

⁹ Karwiese, *The Church of Mary*, s. 314; tenże, *Gross ist die Artemis von Ephesos*, s. 117.

¹⁰ Reisch, Knoll, Keil, dz. cyt., s. 34nn., 38, pl. II, III.

wschodniego krańca pierwotnej hali wzniesiono dość duży budynek mieszkalny (ok. 1250 m²), w typie popularnego na wschodzie od czasów rzymskich domu perystylowego (il. 4). Budowlę tę, z dwudziestoma pięcioma pomieszczeniami wokół centralnego, prostokątnego dziedzińca o wymiarach 14 x 8,5 m, interpretuje się dziś zgodnie jako rezydencję biskupią (*episkopeion*)¹¹.

Aby „przechodnią” w poprzek halę, z otworami wejściowymi w północnej i południowej ścianie, przebudować na bazylikę chrześcijańską, dostępną od zachodu przez narteks i atrium, należało te pierwotne wejścia do hali zablokować. Właśnie w „blokadzie” otworów drzwiowych od strony północnej S. Karwiese, podczas eksploracji archeologicznej w 1984 r., znalazł monetę z 474 r. oraz materiał ceramiczny pochodzący z początku VI w. Natomiast w grobie z wcześniej nieznannej kaplicy, przylegającej do bazyliki od południa, odkrył monetę z 518 r. oraz ceramikę również z początku VI wieku¹². Wszystko to dało badaczowi asumpt do datowania przebudowy hali na kościół najwcześniej na początek VI w., czyli po upływie co najmniej siedemdziesięciu lat od Soboru Efeskiego¹³. To z kolei sprowokowało innych, przywiązanych do tradycyjnego datowania, badaczy, głównie w kręgach historyków Kościoła, do gorącego sprzeciwu, opartego jednak na danych historycznych pochodzących z późniejszych źródeł pisanych¹⁴.

Jeszcze w VI w., być może – jak sądzi S. Karwiese – na skutek gwałtownego trzęsienia ziemi w 557 r., bazylika Kolumnowa uległa zniszczeniu, a w jej obrębie, na jednej osi wzniesiono dwa połączone ze sobą kościoły¹⁵. W zachodniej części wybudowano długą na 46 m bazylikę Kopułową (il. 5). Jej potężne ceglane mury z pojedynczymi pasami kamienia, oraz w pełni zachowane niewielkie, sklepione kolebkowo pastoforia po obu stronach zniszczonej apsydy, są najlepiej zachowanymi częściami całego kompleksu. W wyniku przebudowy narteks bazyliki starszej, Kolumnowej, stał się egzonarteksem bazyliki młodszej, Kopułowej. Jednocześnie od strony wewnętrznej tego zewnętrznego narteksu dodano węższy, wewnętrzny esonarteks. W południowo-zachodnim rogu egzonarteksu odkryto fragmenty dużej marmurowej płyty, znajdującej się dziś w Muzeum Efezu w Wiedniu, z inskrypcją podającą do ogólnej wiadomości list pasterski arcybiskupa Hypatiosa, z czasów Justyniana. W inskrypcji tej jest już wyraźnie wymienione *patrocinium* bazyliki: Matki Bożej i Dzie-

¹¹ Karwiese, *Die Marienkirche*, s. 21-23, 29nn.; tenże, *Gross ist die Artemis von Ephesos*, s. 139.

¹² Tenże, *Die Marienkirche*, s. 17-21.

¹³ Tamże, s. 29; por. też rec. W. Müllera-Wienera, w: „Gnomon” 63 (1991), s. 375; Karwiese, *Gross ist die Artemis von Ephesos*, s. 136.

¹⁴ Zob. przede wszystkim: H. Engelmann, *Konzilsakten und Grabungsbericht (zur Marienkirche in Ephesos)*, ZPE 102 (1994), s. 185-188; Limberis, dz. cyt., s. 321-40; R. Pillinger, *Die christlichen Denkmäler von Ephesos*, „Mitteilungen zur christlichen Archäologie” 2 (1996), s. 46nn.

¹⁵ *Marienkirche und Episkopeion*, w: Scherer (red.), *Ephesos, der neue Führer*, s. 182.

wicy Marii¹⁶. Natomiast na dekoracyjnym nadprożu w drzwiach między narteksami do dziś przetrwała, w zasadzie „niedatowalna”, inskrypcja pewnego arcybiskupa Jana¹⁷.

Nad częścią centralną tej bazyliki wznosiła się pierwotnie kopuła. Prezbiterium i przednia część nawy środkowej przesklepione zostały prawdopodobnie kolebkami. Sklepienia kolebkowe przekrywały wąskie i długie nawy boczne. Na wschodnich krańcach obu naw bocznych bazyliki Kopułowej znajdowały się przejścia, z zachowanymi *in situ* progami marmurowymi, prowadzące do drugiego kościoła, wzniesionego we wschodniej części dawnej bazyliki Kolumnowej. Stwierdzenie faktu jednoczesnego wzniesienia i funkcjonowania obu kościołów, podobnie jak miało to miejsce na przykład w kompleksie katedralnym w Gerasie, stanowi korektę mojego wcześniejszego artykułu sprzed pięciu lat¹⁸.

W części wschodniej bazyliki Kolumnowej, wykorzystując jej apsydę i pastoforia, umieszczono niewielką, długą tylko na 23 m, bazylikę Filarową (il. 6), której trójnawowe wnętrze, z dwoma rzędami po pięć filarów o kwadratowych przekrojach, poprzedzał wąski narteks. W prezbiterium tej bazyliki przetrwały ślady po templonie i ołtarzu. W latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku Karwiese odkrył pod nim nie zidentyfikowany grób. Pozostałościom templonu i solei towarzyszyły ponadto fragmenty pięciobocznej ambony z marmuru. Trudno powiedzieć, na ile dzisiejsza anastyloza templonu została dokonana przy użyciu jednorodnych i w tym właśnie miejscu odnalezionych detali architektonicznych. Dekoracja niektórych z nich wydaje się bowiem znacznie młodsza od analogicznych ornamentów typowych dla VI w. Przy obecnym stanie badań nie można też określić stylistycznie ani zaklasyfikować chronologicznie malowideł ściennych z kaplicy przylegającej od południa do bazyliki Filarowej, odkrytych 100 lat temu, a dziś już niewidocznych¹⁹.

Dawne baptysterium bazyliki Kolumnowej najwyraźniej było użytkowane w VI wieku, chociaż jego centralne wejście od strony atrium zostało zablokowane ścianą z małym basenem, służącym zapewne do ablucji. Nowe, mniejsze drzwi zostały przebite w tejże ścianie, na wschód od dawnego wejścia. Wtedy też dodano do baptysterium jeszcze jedno małe pomieszczenie od strony północnej²⁰.

Co do przeznaczenia i wezwań obu bazylik, funkcjonujących – jak zostało już powiedziane – jednocześnie, to wydaje się nie mieć żadnego uzasadnienia propozy-

¹⁶ Tamże, s. 101nn., nr 35; por. Jastrzębowska, *Kult maryjny*, s. 474.

¹⁷ Hierarchów o tym imieniu było w Efezie kilku i żyli oni w różnych okresach – zob. Reisch, Knoll, Keil, dz. cyt., s. 59nn., il.70; 98, nr 28; por. Restle, dz. cyt., s. 177.

¹⁸ Jastrzębowska, *Kult maryjny*, s. 474. Podobnie nie jest już aktualny podział na pięć faz budowy omawianego kompleksu, zaproponowany przez jego odkrywców – zob. Reisch, Knoll, Keil, dz. cyt., s. 16-75.

¹⁹ Reisch, Knoll, Keil, dz. cyt., s. 72, pl. IV.

²⁰ Tamże, s. 61 nn.

cja Karwiesego, który zinterpretował bazylikę Filarową jako służącą „biskupowi”, a Kopułową jako przeznaczoną dla „wiernych gminy”²¹. Uważam za bardziej prawdopodobne, że w drugiej połowie VI i pierwszej połowie VII wieku funkcję katedry Efezu pełniła zachodnia, wspanialsza bazylika Kopułowa, poświęcona z pewnością Matce Bożej, natomiast bazylika wschodnia, Filarowa, mogła pełnić wówczas rolę memorii, poświęconej jakiemś męczennikowi lub świętemu, który do dziś pozostaje niestety bezimienny, pochowanemu w grobie pod ołtarzem.

Cały ten kompleks katedralny wraz z episkopeionem został zniszczony, najprawdopodobniej podczas grabieżczego najazdu arabskiego pod wodzą Moawiji w 655 r. Wskazują na to monety znalezione w rezydencji arcybiskupiej pod warstwą spalenizny, spośród których najmłodsze pochodzą z 615 roku²². W ostatnim okresie panowania bizantyńskiego w Efezie, w czasie tzw. „średniowiecznego odrodzenia” od połowy IX do końca XIII wieku²³, w użyciu pozostała już tylko bazylika Filarowa. Budowla ta dostępna była wówczas przez jeszcze jedno wejście, które przebito od strony zachodniej pośrodku narteksu, w miejscu zniszczonej apsydy bazyliki Kopułowej. W dawnym diakonikonie bazyliki Kolumnowej urządzono małe baptysterium, a podłogę bazyliki i jej najbliższe sąsiedztwo zapełniły groby, zakładane tutaj aż po XIV wiek²⁴. Arcybiskup Efezu ze swoją świtą oraz większość mieszkańców miasta, skurczonego po najeździe arabskim do 1/3 dawnego obszaru, otoczonego naprędce wzniesionymi w VII wieku murami, przenieśli się na tereny położone wyżej, na północny wschód od starożytnego miasta, wokół wzgórza Ayasoluk. Na przełomie VIII i IX wieku nowymi murami obronnymi otoczono znajdujący się tam justyniański kościół św. Jana²⁵.

Zanim jednak przejdziemy do tego późniejszego kompleksu katedralnego, zastanówmy się nad lokalizacją najstarszej katedry i siedziby biskupa Efezu oraz nad tym, gdzie – przyjmując za słuszną zaproponowaną przez Karwiesego chronologię omówionych wyżej bazylik – mogli obradować biskupi podczas słynnego i burzliwego Soboru Efeskiego w 431 roku. Ze względu na niewątpliwie Maryjne *patrocinium* zarówno bazyliki Kolumnowej, jak i jej następczyni, bazyliki Kopułowej, co poświadcza w VI wieku wspomniana inskrypcja Hypatiosa, wydaje się najbardziej prawdopodobne, że obrady odbywały się w tym samym miejscu, ale nie w kościele, którego tam jeszcze wówczas nie było, lecz w miejskiej hali. Budowla ta, wzniesiona na początku III wieku, funkcjonowała nadal, między innymi jako bazylika cywilna i w pierwszej połowie V wieku nadawała się wysmienicie do tłumnych zgromadzeń.

²¹ *Marienkirche und Episkopeion*, s. 184.

²² Tenże, *Die Marienkirche in Ephesos*, s. 26; tenże, *Marienkirche und Episkopeion*, s. 184.

²³ C. Foss, *Ephesus after Antiquity: a Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979, s. 103-115.

²⁴ Karwiese, *Die Marienkirche in Ephesos*, s. 30nn.; tenże, *Marienkirche und Episkopeion*, s. 184nn.

²⁵ Por. Jastrzębowska, *Ephesos und Chersonesos*, s. 485.

W tym miejscu należy przypomnieć, że górne miasto po gwałtownych trzęsieniach ziemi w III i IV wieku nie zostało nigdy odbudowane. Tym samym znajdujące się tam wspaniałe, lecz zrujnowane budowle publiczne wokół Górnej Agory – buleuterion, bazylika, prytaneion i portyki – nie nadawały się na miejsce obrad soborowych (il. 1)²⁶. Trudno sobie wyobrazić, że biskupi mogliby obradować w teatrze lub w którymś z efeskich kompleksów termalnych: Variusa/Scholastyki, Vetiusa, w termach Teatralnych czy Portowych, które, jako jedyne duże i niezniszczone budowle publiczne, dysponowały odpowiednio wielkimi salami (frigidariumi)²⁷. Burzliwe posiedzenia ojców soborowych, podzielonych na dwa oddzielnie obradujące i nawzajem dyskredytujące się obozy, mogły natomiast z powodzeniem odbywać się właśnie w dwóch odrębnych częściach wielkiej hali. Jej otwarte na przestrzał, wówczas jeszcze nie zamurowane drzwi, mogły być też przyczyną dodatkowego, odnotowanego w źródłach pisanych, dyskomfortu w trakcie obrad w postaci dokuczliwych przeciągów, na które mieli uskarżać się biskupi²⁸.

Miejsce obrad Soboru Efeskiego z 431 r. wydaje się zatem słusznie zlokalizowane, natomiast nadal nieznane pozostaje położenie pierwszej, najstarszej katedry Efezu i tamtejszego episkopeionu. Katedrą nie mogła być trójnawowa bazylika przy Bramie Magnezyjskiej, datowana na przełom IV i V wieku, ponieważ leżała ona poza murami miasta i miała charakter cmentarny. Nie mogły tej roli pełnić również inne chrześcijańskie sanktuaria efeskie: tzw. Grobowiec Łukasza oraz kaplice przy Clivus Sacer i przy Stadionie, czy nawet kościół w tzw. Serapeionie, gdyż są one albo zbyt małe, albo zbyt późno datowane²⁹. O ewentualnym kościele (oratorium?), odkrytym prawie 100 lat temu przy willi nad teatrem, nie można w ogóle nic powiedzieć³⁰, przynajmniej w oparciu o dzisiejszy stan badań i ruin. Pozostaje więc tylko żywić nadzieję, że pierwsza katedra Efezu zostanie jeszcze kiedyś odkryta, być może w dzielnicy Sebaste starożytnego Efezu, którą lokalizuje się na terenie dużej, a nie odkopanej dotychczas, połaci dolnego miasta: między portem, ulicą odchodzącą na wschód od portu, tzw. Arkadianą, Dolną Agorą, a podnóżem wzgórza Prionu (dziś Bülbüldađi), myłonego czasem ze starożytnym Koressos (il. 1).

W VII wieku, po najeździe arabskim, arcybiskupstwo efeskie przeniosło się, jak już powiedziano, do ufundowanego przez Justyniana i Teodorę w VI wieku ogromnego, długiego na 130 m, kościoła św. Jana na wzgórzu Ayasoluk. Budowla ta wzniesio-

²⁶ Tamże, s. 480.

²⁷ E. Jastrzębowska, *Embolos: reprezentacyjna ulica Efezu we wczesnym i późnym Cesarstwie*, w: *SymKa II*, s. 154-155.

²⁸ Por. Karwiese, *Die Marienkirche*, s. 28; tenże, *Gross ist die Artemis von Ephesos*, s. 137; Jastrzębowska, *Kult maryjny*, s. 479.

²⁹ Por. Jastrzębowska, *Ephesos und Chersonesos*, s. 490-493.

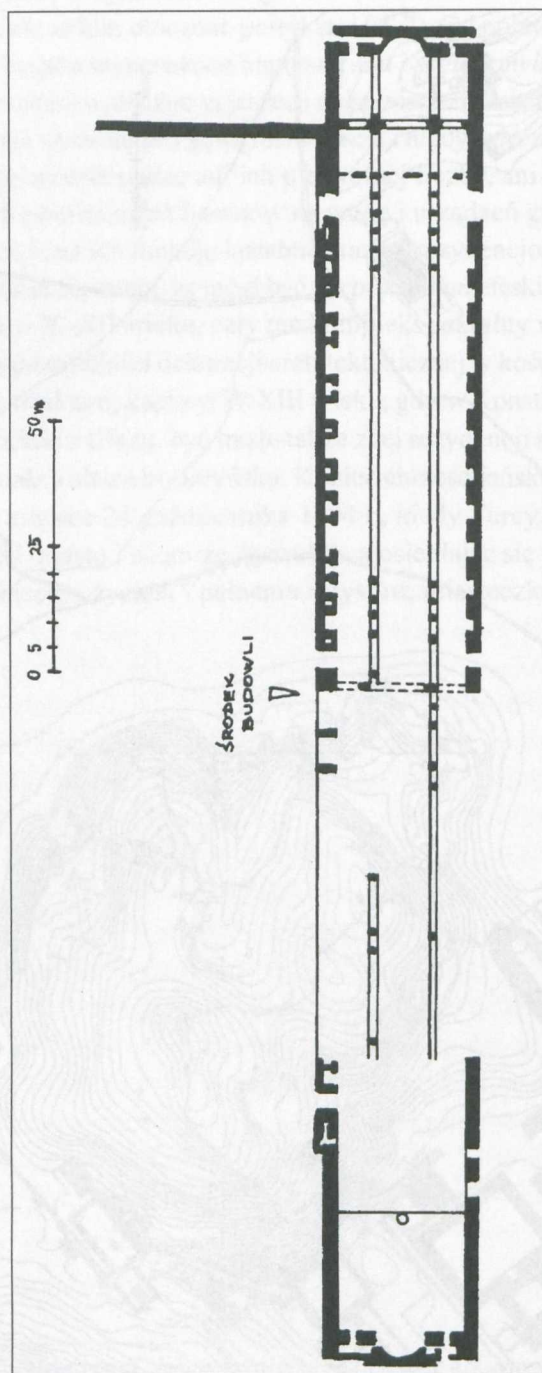
³⁰ Pillinger, dz. cyt., s. 45.

na została na planie krzyża łacińskiego i zwieńczona sześcioma kopułami. Poprzez nią wspaniałe atrium otoczone portykami (il. 7). Od północy do kościoła przylegały nie mniej bogato wyposażone baptysterium i *skeulophylakion*³¹. Po stronie południowo-wschodniej widoczne są jeszcze na powierzchni ziemi ruiny kilku pomieszczeń, jednakże tak zarosniętych gęstą roślinnością i nigdy jeszcze nie badanych archeologicznie, że nie można podać ani ich pierwotnej liczby, ani wymiarów. Obecność w dwóch z tych pomieszczeń basenów na wodę i urządzeń grzewczych typu *hypocaustum*, wskazuje na ich funkcję łazienką oraz na rezydencjonalny charakter całego kompleksu. Wydaje się zatem, że mógł być to *episkopeion* efeski okresu późnego, kiedy to, szczególnie w X–XII wieku, cały ten kompleks sakralny w pełni funkcjonował, na co wskazują pozostałości dekoracji architektonicznej w kościele św. Jana i w przyległej, pokrytej freskami, kaplicy. W XIII wieku, gdy w Konstantynopolu rezydowali łacinnicy, właśnie z Efezu, być może także z tej rezydencji arcybiskupiej, promieniowała wspaniała kultura bizantyńska. Koniec chrześcijańskiej dominacji w Efezie i okolicy miał miejsce 24 października 1304 r., kiedy Turcy seldżuccy pod wodzą Sasa Beya zajęli miasto i wzgórze Ayasoluk, a osiedlając się tam dali początek dzisiejszemu, kipiącemu życiem i pełnemu turystów, miasteczku Seldżuk.

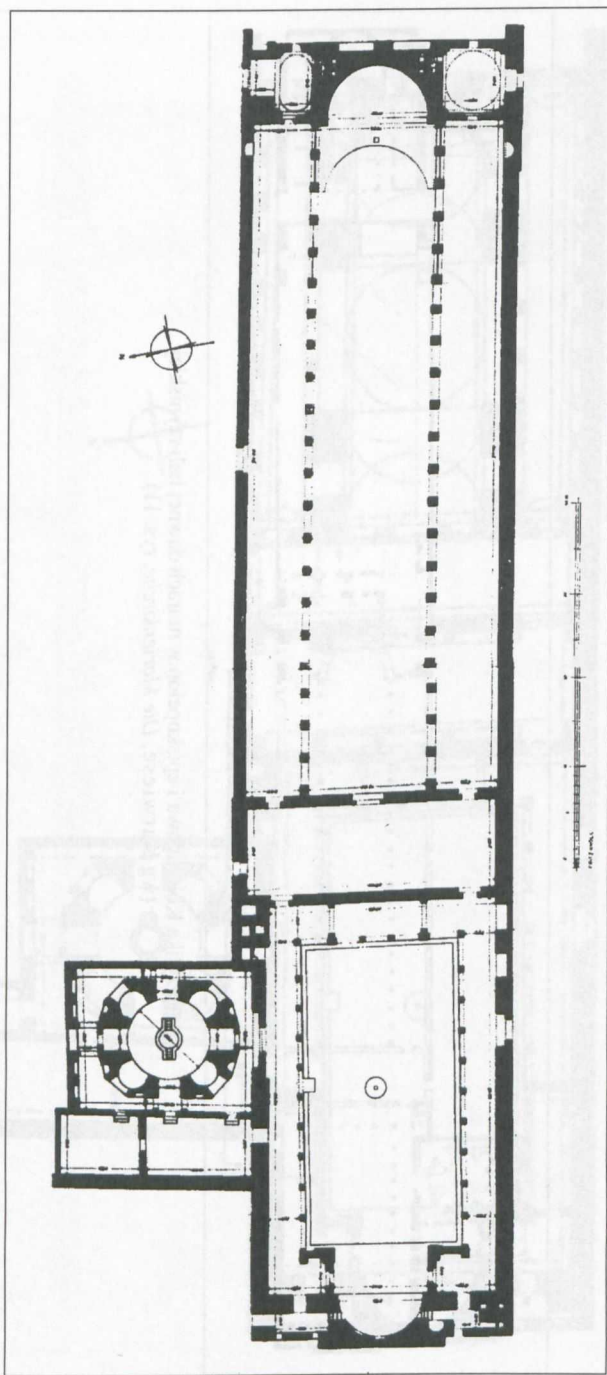
³¹ Por. M. Büyükkolancı, *Johannesbasilika und Festung auf dem Ayasoluk*, w: Scherer (red.), *Ephesos, der neue Führer*, s. 192-196; Pillinger, dz. cyt., s. 51nn.; Jastrzębowska, *Ephesos und Chersonesos*, s. 496-500.

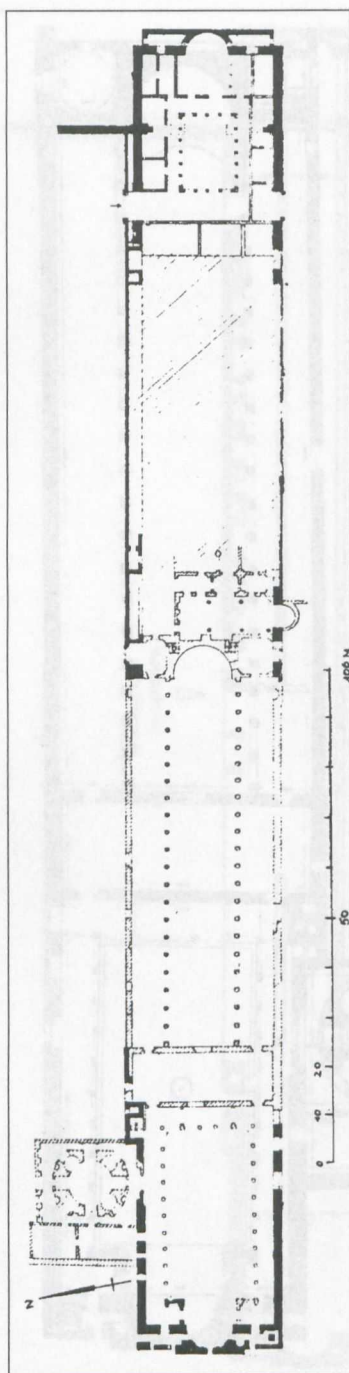
1. Plan Efezu – A. kompleks bazylik Matki Bożej, B. kościół św. Jana
(wg *Funde aus Ephesos und Samothrake*, Wien 1978, str. 14-15)

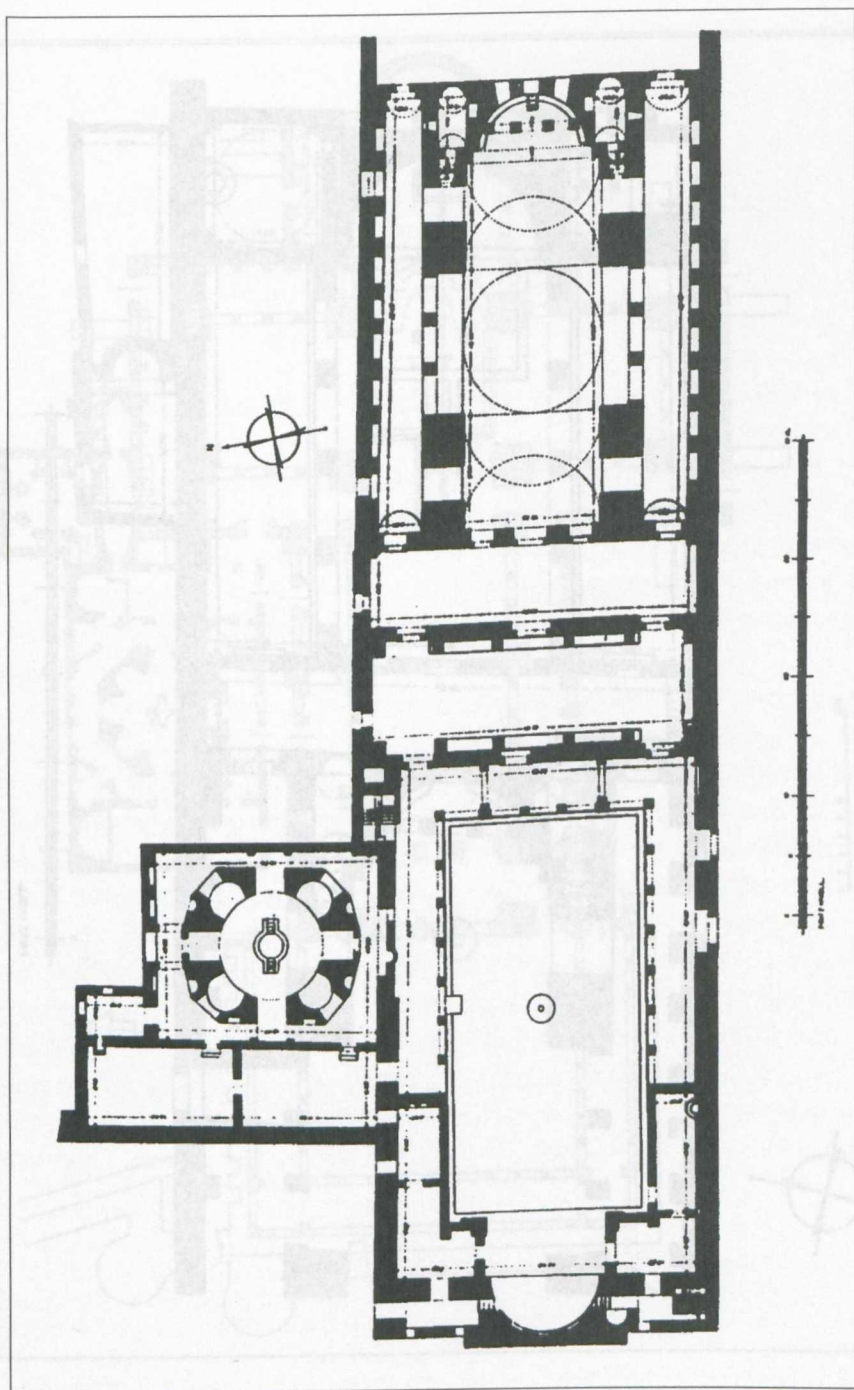
2. Plan rzymskiej hali, propylonu do Olimpicionu Hadriana z II/III w.
(wg Karwiese, *Die Marientkirche*, rys. 10)

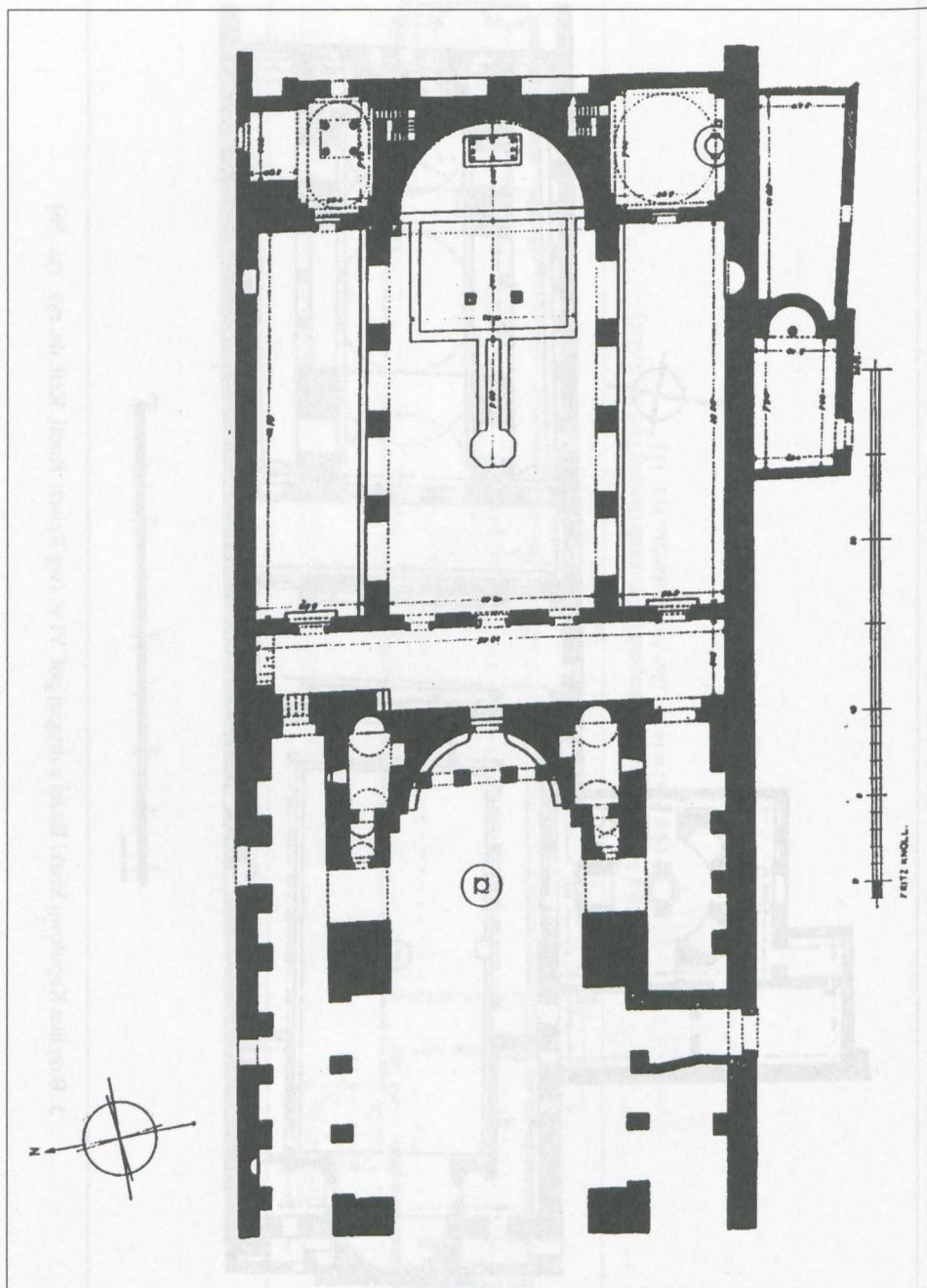
3. Pierwsza bazylika Matki Bożej, tzw. Kolumnowa, z pocz. VI w.
(wg Reisch, Knoll, Keil, dz. cyt., rys. 21)

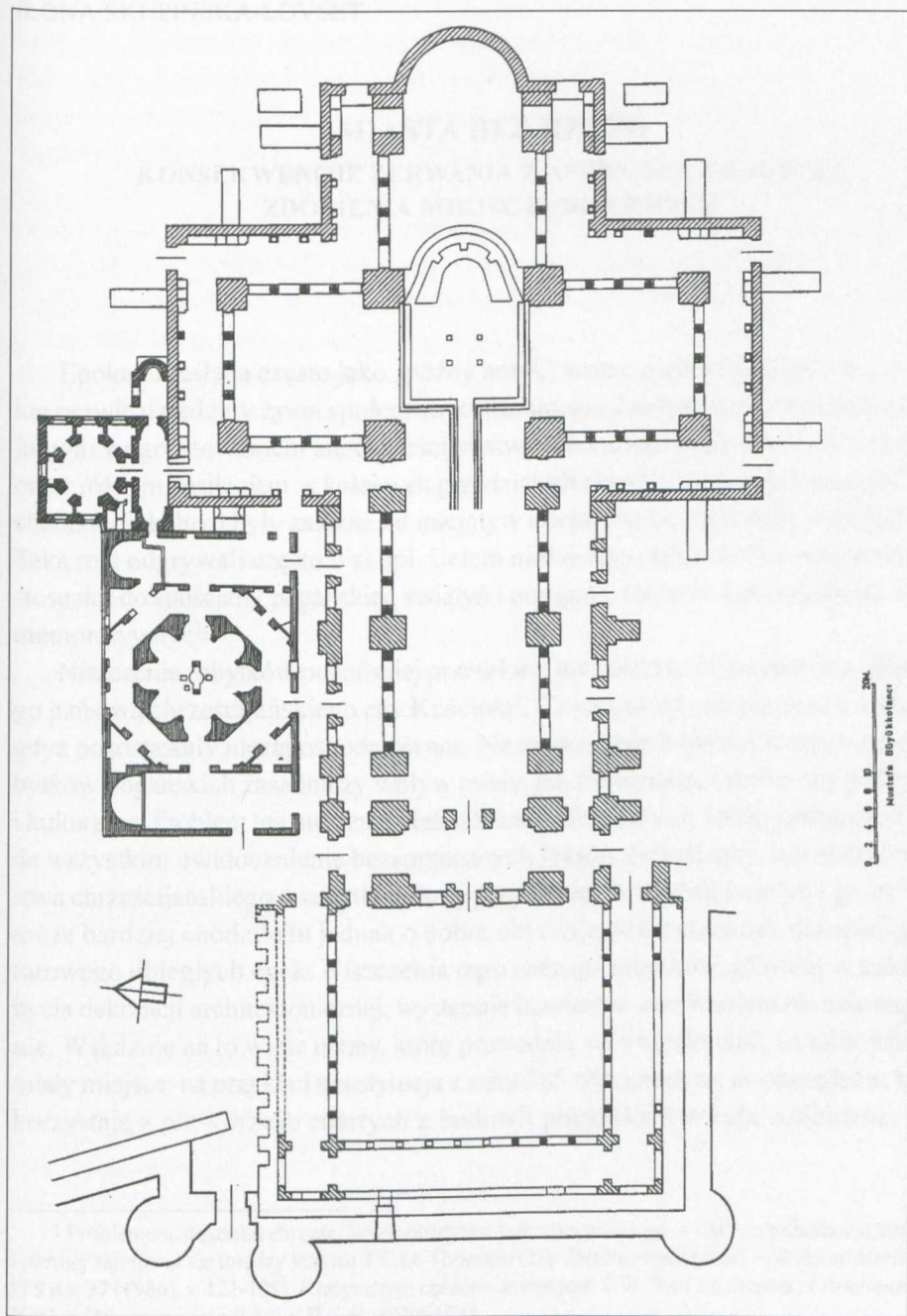
4. Bazylika Kolumnowa i episkopeion w murach dawnej hali rzymskiej
(wg Karwiese, *Die Marienkirche*, rys. 11)

5. Bazylika Kopiałowa Matki Bożej z drugiej poł. VI w. (wg Reisch, Knoll, Keil, dz. cyt., rys. 56)

6. Bazylika Pilarowa z drugiej poł. VI w. (wg Reisch, Knoll, Keil, dz. cyt., rys. 75)

7. Kościół św. Jana fundacji Justyniana i Teodory (wg. M. Bayakkolanci, *Zwei neugefundene Bauten der Johanneskirche von Ephesos*, Istanbul Mitteilungen, 32(1982), Beilage 1)